

به نام خدا

خلاصه کتاب شهرنشینی در ایران

نویسندگان: فرخ حسامیان، گیتی اعتماد و محمد رضا حائری

تهیه و تنظیم: افشین رسولی

www.UrbanManagement.ir

انتشار یافته در سایت مرجع مدیریت شهری

پاییز ۹۱

به نام خدا

پژوهشگران و دانشجویان گرامی رشته های مرتبط شهری

با سلام و آرزوی توفیق

در صورت تمایل برای انتشار جزوات کلاسی و خلاصه های ارزشمند خود در سایت مرجع لطفا با آدرس پست الکترونیکی سایت در تماس باشید. امید است با در اختیار هم قرار دادن زحمت های انجام شده در دوران تحصیل، از دوباره کاری ها و اقدامات بی فایده همدیگر جلوگیری نماییم و در غنی سازی و کیفی سازی فعالیت های دانشگاهی، هم گرایشی های فارسی زبان موثر باشیم. از جناب **افشین رسولی** دانشجوی کارشناسی ارشد رشته مدیریت شهری دانشگاه علامه طباطبایی برای ارائه این خلاصه ارزشمند قدردانی می شود.

با تشکر

سعید شفیعا

آدرس پست الکترونیکی : Info@UrbanManagement.ir

فصول:

شهرنشینی مرحله گذار..... فرخ حسامیان

مهاجرت در ایران در دهه های اخیر..... گیتی اعتماد

پویش شهرنشینی در ایران..... محمد رضا حائری

شهرنشینی مرحله گذار

مدخل

در فرهنگ جامعه ما که فرهنگ مراحل آغازین جامعه ای در حال شهرنشینی به سبک معاصر است چنین باب شده است که شهرنشینی را نه چون پدیده ای ضروری در روند تکامل جامعه ، بلکه به مثابه اتفاقی ناگوار و احياناً قابل اجتناب در نظر آورده اند. این بینش در حقیقت بیان وارونه آن چیزی است که به مشکلات و عوارض شهرنشینی و زندگی شهری معروف شده است. (وارونه) ، زیرا این بینش خود شهرنشینی را بانی تمامی مشکلات قلمداد می کند حال آنکه شهرنشینی محصولش نظام اقتصادی اجتماعی است که خود مشکل زاست. در نهایت با وارونه کردن روابط علت و معلول به دام طرز تفکری می افتد که تحت عنوان بینش " ضد شهری" می شناسیم

مقدمه

از دهه ۱۳۰۰ مقارن با گسترش روابط اقتصادی واجتماعی سرمایه داری در ایران شهر به مثابه مکان تحقق روابط سرمایه داری بتدریج جای خود را در حیات جامعه باز کرد در اینجا براساس اثرات دامنه دار آن و کندی و تندی آهنگ شهرنشینی به دو دسته "شهرنشینی بطئی (رشد روابط سرمایه داری تازه آغاز شده است) و شهرنشینی سریع (روابط سرمایه داری بسط یافته و زمان کافی پیدا کرده که شیوه های تولید سنتی در روستا را تا حد زیادی نابود کند و خود به قوه محرکه روستا تبدیل میشود).

شهرنشینی بطئی مرحله گذار به سرمایه داری ۱۳۰۰-۱۳۴۰

استقرار حکومت دیکتاتوری رضا خان سر فصل دوران جدیدی در تاریخ ایران است در این دوره نهادهای زیر بنایی و رو بنایی استقرار می یابند. در این دوران قدرت سیاسی ملوک الطوائفی فئودالیسم توسط رضا شاه درهم کوبیده و کلیه نهادهای عرفی و شرعی که رو بنای جامعه را در آن زمان تشکیل می داد مورد تهاجم قرار گرفت. مع ذلک نه گذار به سرمایه داری در ایران یک گذار کلاسیک مشابه کشورهای اروپایی بود و نه دولت رضا شاه

یک دولت بورژوازی کلاسیک. و از طرفی تقلید از کشورهای پیشرفته که مستلزم پیدایش برخی از نهاد های سرمایه داری و بورژوازی است و از طرفی واردات کالاهای صنعتی از کشورهای پیشرفته که منجر به روند تجدیدگرایی (کشورهایی که از نظر تاریخی دیرتر قدم در راه سرمایه داری و صنعتی شدن میگذارند) می شود روابط سرمایه داری تحت لوای (مدرنیزاسیون) صورت می گیرد

۱-۱- مدرنیزاسیون ، یکپارچگی بازار داخلی ، آغاز تحول شهری

یکپارچگی روز افزون بازار داخلی شرط حیات شیوه تولید سرمایه داری است در این دوران یکپارچه شدن بازارهای محلی که منحصر به بازارهای شهری هستند نیازمند گسترش ارتباط و راه های میان شهری است روند مدرنیزاسیون از حیث اقتصادی مستلزم تغییر الگوهای مصرف جامعه است که این نیازمند یکپارچگی و بسط بازار داخلی است لیکن به دلیل فقدان پویای صنعتی و در نتیجه فقدان یک بورژوازی صنعتی در ایران اقدامات مربوط به یکپارچه کردن بازار داخلی و نهایتاً روند مدرنیزاسیون بر عهده دولت قرار گرفت بنابراین دولت به یکپارچه کردن بازار داخلی و به ایجاد صنایع مصرفی اولیه از طریق پیدایش دستگاه های جدید دولتی (حجم سرمایه گذاری از ۸.۳ م.ر. در سال ۱۳۰۵ به ۱۶.۸ م.ر. در سال ۱۳۱۷) می پردازد.

۱-۲. وقفه در مدرنیزاسیون ۱۳۲۰-۱۳۳۲

با شروع جنگ جهانی دوم و اشغال ایران متوقف شد به گونه ای که بودجه دولت از ۱۶.۸ میلیارد ریال در سال ۱۳۱۸ به ۱۰ میلیارد ریال در سال ۱۳۲۰ رسید روند واردات کالاهای سرمایه ای که تضمین کننده روند صنعتی شدن بود از ۸۲۰ میلیون ریال در سال ۱۳۲۱ به ۱۶۷ میلیون ریال در سال ۱۳۲۲ تنزل یافت به طور کلی سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ را میتوان دوره ای از رکود اقتصادی و رونق نهضت ها و جنبش اجتماعی و سیاسی باز شناخت.

۱-۳. کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و ادامه روند مدرنیزاسیون ۱۳۳۲-۱۳۴۵

در این دوره روند مدرنیزاسیون با اتکا به درآمدهای روزافزون نفت و با دخالت بیشتر دولت در برنامه ریزی اقتصادی ابعاد گسترده تری به خود گرفت نفت در این دوره کم کم به عمده ترین محصول صادراتی ایران در تقسیم بین المللی کار گردید.

در دوره پس از کودتا برنامه های عمرانی نیز با برنامه های عمرانی ۷ ساله دوم آغاز می شود گسترش زیر ساخت های اقتصادی، تحول دستگاه دولت و سرمایه گذاری صنعتی در ایران با وسعت بیشتری ادامه یافت که از نظر روند صنعتی شدن ایران، این دوره تا آستانه اصلاحات ارضی باید دوره آماده سازی زمینه مرحله دوم صنعتی شدن ایران (که مستلزم تغییر قبلی الگوهای مصرف حداقل در سطح اقلیتی از جامعه است) به حساب آورد.

۲- خصلت یابی شهرنشینی بطئی ۱۳۰۰-۱۳۴۰

برای مطالعه رابطه شهر و روستا در مقاطع سه گانه شهرنشینی ابتدا لازم است دو مقوله تئوریک را که در این مطالعه به کار می آیند معرفی کنیم یکی مقولات مفهوم مازاد اقتصادی (مازادی که از طریق روابط بهره کشی از چنگ تولید کنندگان مستقیم در روستا خارج و در شهر مبادله و مصرف می شود که می تواند اثر تعیین کننده ای بر رابطه شهر و روستا بگذارد تا جایی که در صورت انسجام و تداوم استخراج مازاد کشاورزی شهر و منطقه در توازن با یکدیگر رشد کنند) و مفهوم آمیختگی شیوه های مختلف تولید است. بنا بر این دو مقوله شهرنشینی بطئی به سه دوره متمایز تقسیم می شود.

دوره اول ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ (جمعیت شهرنشین از ۲۸ درصد کل جمعیت به ۲۹.۴ می رسد)

با روی کار آمدن رضا شاه جامعه ایران عمدتاً پیش سرمایه داری بود در این دوره هنوز ۸۰ درصد از تولید داخلی در بخش کشاورزی تولید می شد. شهرها مکان تحقق تجارت داخلی و در بر دارنده ی نقطه های تجارت خارجی بودند راه های ساخته شده در این دوره فقط مراکز شهری، خاصه شهر های بزرگ و بازارهای کوچک محلی را در جهت یکپارچگی بیشتر بازار شهری داخلی با یکدیگر مربوط می ساختند ادارات یکی پس از دیگری در شهرهای مهم کشور ظاهر می شدند. افزایش وسایل حمل و نقل و وسایل نقلیه شهری بیش از پیش چهره سنتی شهرها را دگرگون می ساخت اما روستاها در این دوره از این تحولات تقریباً بر کنار ماندند. کشاورزی در حالت باستانی خود باقی ماند و اضافه محصول کشاورزی تکافوی تامین معاش شهری را می نمود. در این دوره محصولات کشاورزی به سمت تخصصی شدن در محصولات قابل فروش گرایش پیدا می کند و رونق تجارت در شهرها به دلیل گسترش زیر ساخت های ارتباطی و برقراری امنیت سیاسی تشدید می شود. بنابر این محدودیت اثرات مدرنیزاسیون در شهر باعث افزایش طبیعی جمعیت شهری شده و جمعیت شهر نشین از ۲۸ درصد کل جمعیت به ۲۹.۴ درصد افزایش یافت.

دوره دوم از سال ۱۳۲۰ تا سال ۱۳۳۲ (دوره شروع مهاجرت، و جمعیت شهرنشین از ۲۹.۴ به

۳۰.۴ درصد می رسد)

دوره ای که در روند مدرنیزاسیون رکود می افتد و چون این روند روندی شهری است به طور کلی حیات شهری دچار رکود می شود. از آنجا که نقش غالب شهر در ۱۳۰۰ و ۱۳۱۰ تجاری بود بر اثر جنگ جهانی تجارت خارجی از رونق افتاد و سرمایه ها به سمت بورس بازی و خرید و فروش زمین گرایش پیدا کرد و از طرفی با ورود متفقین و هرج مرج ناشی از آن سبب شد رابطه سازمان یافته شهر و روستا از حیث مازاد اقتصاد روستایی و یا نقش شهر در متمرکز کردن این مازاد اقتصادی تضعیف شود و نقش تجاری شهر تنزل کند.

نزول سطح فعالیت های کشاورزی از یک سو و اشاعه ی امکانات بهداشتی از سویی سبب افزایش مازاد نسبی جمعیت روستایی شد در برابر آن فعالیت های کشاورزی نه تنها گسترش نیافت بلکه انقباض نیز شد و حاصل این هر دو آغاز روندهای مهاجرتی از دهه ۱۳۲۰ می باشد که رشد سالانه شهری از ۱.۶۵ به ۲.۷۲ درصد رسید و اهمیت مطالعه این بخش نیز به خاطر بر هم خوردن رابطه نسبتا متقابل و موزون میان شهر و روستا ، فزونی یافت و روند در حاشیه قرار گرفتن کشاورزی از اینجا شروع می شود. که با تثبیت نقش نفت به عنوان محصول صادراتی مجالی برای رونق پیدا نمی کند

دوره سوم از کودتای ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۰ (جمعیت شهری از ۴/۳۰ به ۳۵ درصد کل می رسد)

شهر و روستا

در این دوره ، علی رغم گسترش نسبی فعالیت های کشاورزی مازاد اقتصادی روستایی دیگر تعیین کننده ی روند شهر نشینی نیست. با گسترش روز افزون تجارت خارجی و سرمایه گذاریها و وام های خارجی ، شهر هر چه بیشتر به مکان تحقق تجارت جهانی و تمرکز مازاد اقتصادی ملی تبدیل شد. با تبدیل شهر به محور اصلی حیات اقتصادی جامعه و گسترش زیر ساخت های صنعتی و مالی جهت بسط مناسبات سرمایه داری ، فعالیت های جدید و سود آور در شهرها پدید آمد بتدریج شهر به مرکز اصلی اشتغال نیروی کار دستمزدی بدل گردید روند مهاجرت نیروی کار از روستا به شهر که از دوره ی قبل آغاز شده بود با شدت بیشتری ادامه یافت، و رشد سالانه شهری از ۷۲/۲ درصد در دوره قبل به ۵۷/۴ درصد رسید. علاوه بر گسیختگی رابطه شهر و روستا و نزول فعالیت های کشاورزی ، این امر به مهاجرت از روستا به شهردامن می زد. خصلت های مرحله سوم شهرنشینی شباهت بیشتری به شهرنشینی سریع، که از اصلاحات ارضی به بعد با آن روبه رو هستیم

شهرنشینی سریع : مرحله بسط سرمایه داری ۱۳۴۰-۱۳۵۵

رونق شهری و فروپاشی روابط سنتی تولید در روستا در اثر اصلاحات ارضی دو عامل تعیین کننده روند شهرنشینی در این دوره به حساب می آیند. از این دوره به بعد در برنامه های عمرانی دولت ، که همچنان اهرم توسعه ی اقتصادی بود، بودجه های عمران شهری وحل مشکل بیکاری به عنوان دو مقوله برجسته نمایان می شود

در این قسمت ابتدا خلاصه ای از الگوی توسعه اقتصادی در این دوره را ارائه می گردد.

اصلاحات ارضی ، برنامه های عمرانی ، بسط شیوه ی تولید سرمایه داری

در حقیقت رکود آزردهه ی ۳۰ عبارت بود از بروز تنگناهای توسعه سرمایه داری در یک کشور توسعه نیافته . این تنگناها عبارت بودند از: کمبود زیر ساخت های صنعتی و اقتصادی و محدود شدن روند مدرنیزاسیون به شهرها و دور ماندن روستاها از تحولات سرمایه داری. **غلبه** بر این موانع ساختی درست مانند خود روند این مدرنیزاسیون مستلزم اقدام از بالا و به دست دولت است

با وجود این ، برنامه اصلاحات ارضی در برخورد با ساخت تک محصولی اقتصاد ایران نتایج متفاوت با اهداف اولیه آن به بار آورد گسترش بازار مصرف و سیستم تعاونی روستایی بر اساس مالکیت زمین، باعث رواج هر چه بیشتر روابط پولی در روستا و وابستگی زارعان به پول شد. بدین ترتیب پول معیاری شد برای سنجش دستمزدهای شهری و درآمد روستایی. لذا می توان گفت روندی که از کودتای ۱۳۳۲ در زمینه کاهش نقش کشاورزی و مازاد آن در اقتصاد کشورو جایگزینی مازاد اقتصادی حاصل از صادرات نفت آغاز شده بود در این دوره با اصلاحات ارضی تشدید شد و ابعاد گسترده ای به خود گرفت در این دوره تحولات اقتصادی با برنامه های سوم ، چهارم و پنجم عمرانی همچنان حیات و اقتصاد شهری را دگرگون ساخت به طور کلی برنامه های دولت در دوران پس از اصلاحات ارضی شامل صنعت ، زیر ساخت های اقتصادی و اشتغال میشود در زمینه صنعت، هدف برنامه ی سوم عمرانی (۱۳۴۱-۱۳۴۶) تشویق بخش خصوصی در سرمایه گذاری های صنعتی و سرمایه

گذاری دولتی در صناعی است که بخش خصوصی به آن‌ها تمایل نشان نمی‌دهد. زیر ساخت‌های اقتصادی، یعنی تامین نیرو، سوخت، ارتباطات و مخابرات حدود ۴۲ درصد کل بودجه دولت در برنامه سوم را به خود اختصاص داد به همین منظور وزارت برق و آب در سال ۱۳۴۲ تاسیس شد.

در برنامه عمرانی چهارم (۱۳۴۶-۱۳۵۱) دولت خود را در ایجاد صنایع سنگین (ذوب آهن اصفهان، ماشین سازی اراک و تبریزو غیره) پیش قدم شد و سیاست جایگزینی واردات وایجاد صنایع جایگزینی در زمینه کالاهای مصرفی، ابعاد گسترده ای به خود گرفت. حل مشکل بیکاری خاصه شهرها در این دوره به یکی از مسائل دولت بدل شد به طوری که در سال ۱۳۴۶ در حدود نیم میلیون نفر در این رشته کار می کردند. برنامه عمرانی پنجم (۱۳۵۱-۱۳۶۵) با تجدید نظری که در اثر افزایش قیمت نفت در بازار جهانی در آن صورت گرفت به تحولات انجام شده در برنامه های قبلی(خاصه سیاست های صنعتی) ابعادی نجومی داد.

شهر و روستا

شهر نشینی دوران معاصر ایران از اصلاحات ارضی دهه ۴۰ آغاز می شود. شهرنشینی خصلت های آن حاصل تحولاتی است که بر اثر اصلاحات ارضی از یک سو در روستاها واز سویی دیگر در شهرها پدید آمد. روستاییان پس از اصلاحات ارضی وادار به پیش فروش محصولات و در یک کلام وابسته به اقتصاد پولی شدند.وابستگی به اقتصاد پولی ساخت معیشتی روستاها را بشدت دگرگون کرد، و ضربات نهایی را بر مناسبات کهن تولیدی در روستا وارد آورد. با این حال عواملی چون تحول در ساخت مالکیت ارضی، وابستگی به اقتصاد پولی و مکانیزه کردن کشاورزی را به تنهایی نمی توان برای گسترش روند مهاجرت در نظر گرفت. بلکه عدم مهارت نیروی کار از یک سو و رونق فوق العاده ی مشاغل ساختمانی را از سویی دیگر در نظر بگیریم به یکی از عمده ترین علل

مهاجرت نیروی کار از روستا به شهر پی خواهیم برد که مشاغل ساختمانی شهر را به محل کسب درآمد از نوع حاشیه ای بدل ساخت که مازاد جمعیت روستایی را جذب می کرد.

خصلت یابی شهر نشینی سریع

بروز آنچه به «مشکلات شهری» معروف است در این دوره اتفاق می افتد. فوق تمرکزشهری در تهران، پیدایش حاشیه نشینان در حومه شهرهای بزرگ، فقدان و کمبود تاسیسات و تجهیزات زیرساختی، کمبود مسکن، بورس بازی و خرید از این دسته اند.

خصلت شهر نشینی سریع در ایران از حیث اقتصادی (اتکای کامل به مازاد اقتصاد ملی) وابسته به نفت است. که تعیین کننده سایر عوارض و پدیده های شهری در این دوره است. هم چنین اشکال استخراج و تمرکزمازاد اقتصادی بر حسب نوع محصول مازاد و شکل تمرکز آن منجر به اشکال متفاوتی از شهر نشینی می گردد. شهرنشینی متکی بر صدور مازاد اقتصاد کشاورزی توسط بخش خصوصی مسلما با شهر نشینی بر صدور نفت (که میران اشتغال و نیروهای مولدی که به کار گرفته می شود نسبت به مازاد اقتصادی حاصل از تولید بسیار ناچیز است) توسط دولت متفاوت است.

مازاد اقتصادی از طریق برنامه های عمرانی و بودجه های دولتی و انواع اعتبارات به سایر بخش ها انتقال می یابد.

از آنجا که رشد سریع شهرنشینی بر مبنای رشد فعالیت های تولیدی و رشد نیروهای مولد شکل نگرفته است. بنابراین توانایی پاسخ گویی به مستمر به نیازها را ندارند و همواره از نیازها عقب ترند به همین دلیل در این حالت سرعت شهرنشینی از سرعت رشد نیروهای مولد تند تر است و همین ناموزونی ریشه تشدید مشکلات را فراهم می آورد. بخش خصوصی نیز به اعتبارات و حمایت های دولت وابسته است و تنها در سرمایه گذاری در

بخش ساختمان سهم عمده ای را دارد که این امر سبب می شود سرمایه گذاری عمران نیز بر دوش دولت بیفتد

نتیجه گیری:

بدین ترتیب شهر نشینی سریع به صورت شهر نشینی مشکل زا ظاهر می شود که نه بخش خصوصی، نه نیروهای مولد از طریق بودجه های عمرانی دولتی می توانند در حل مشکلات آن ابتکار عملی انجام دهند. توسعه روابط سرمایه داری در بطن یک اقتصاد تک محصولی متکی بر صادرات نفت سبب در حاشیه قرار گرفتن بخش کشاورزی از یک سو و رشد سریع شهرها از سویی دیگر شد و اولاً حاصل ، روندهای مهاجرتی از روستا به شهر ها، ثانيا مشکلات شهری حاصل الگوی توسعه اقتصادی می شود. بدین ترتیب پاسخ گویی مستمر به نیاز های شهر نشینی مستلزم تحول در الگوی اقتصادی است.

مهاجرت در ایران در دهه های اخیر (۱۳۳۵-۱۳۵۵)

مهاجرت به مفهوم جابجایی جمعیت از روستا به شهر وشهره به شهردر ایران از اواخر قرن (شمسی) گذشته محسوس و نمایان گردید علاوه بر مهاجرت های داخلی بیش از یک میلیون کارگر ایرانی از اواخر قرن گذشته به روسیه و سایر کشورها مهاجرت کرده اند.

در ایران به خصوص قبل از اصلاحات ارضی و تحولات اقتصادی - اجتماعی دو یا سه دهه اخیر، مهاجرت داخلی کند شده است زیرا به دلیل مشکلات اقتصادی - اجتماعی در شهر و عدم توانایی شهری برای جذب نیروی کار آزادشده از روستا ، گاه مهاجران مجبور به بازگشت به زمین و تامین معاش خود به شیوه ی معیشتی می گشتند طبق محاسبات انجام شده حتی قبل از اصلاحات ارضی و با توجه به معیار های رایج نیمی از جمعیت دهات در مقایسه با سطح زیر کشت اضافی بوده اند لذا پس از اصلاحات ارضی تراکم جمعیت روستایی به نسبت قبل از

اصلاحات ارضی حدود دو برابر شده است

تصویری کلی از ساخت جمعیت ایران در دو دهه اخیر

با توجه به مساحت ایران تراکم نسبی جمعیت در سال ۱۳۳۵ حدود ۱۲ نفر در هر کیلومتر مربع در سال ۴۵ ، ۱۶ نفر و در سال ۵۵ ، حدود ۲۰ نفر بوده است این مقدار نسبت به کشورهای همجوار نسبت کمتری را نشان می دهد.

جمعیت ایران در طول ۲۰ سال حدود ۱۵ میلیون نفر افزایش داشته ، یعنی از ۱۸ میلیون نفر به ۳۳ میلیون نفر رسیده است اما این افزایش در همه نقاط به صورت یکسان نبوده ، بلکه جمعیت بیشتر در شهرهای بزرگ ، بخصوص تهران متمرکز شده اند

میزان تولید که از مهم ترین عوامل ازدیاد جمعیت است در ایران به طور متوسط در سال های ۳۵-۴۵ در حدود ۵۰ در هزار بوده است **میزان مرگ و میر** که از مهم ترین عوامل تحولات جمعیت می باشد در ایران برای کلیه سنین ۱۵ در هزار بوده است عمر متوسط که بر اساس مرگ و میر اطفال مشخص می شود در کل کشور ۵۵.۹ و برای نواحی شهری ۶۰.۱ می باشد توزیع سنی جمعیت نشان می دهد نسبت جمعیت کمتر از ۱۵ درصد در سالهای ۳۵ . ۴۵ . ۵۵ به ترتیب ۴۲.۲ ۴۶.۳ ۴۴.۵ درصد بوده است از لحاظ سواد در سالهای ۳۳.۹ درصد بوده در حالی در کشور فرانسه ۰.۵ درصد می باشد.

تصویری کلی از مهاجرت در ایران در دو دهه اخیر

جمعیت کل ایران در سال های ۱۳۰۰ حدود ۹.۵ میلیون نفر بوده که حدود ۸ میلیون نفر از آن در روستا و در

سال ۱۳۲۰ حدود ۱۳ میلیون نفر که ۱۱ میلیون نفر در روستا بودند که با احتساب ۶/۱ درصد رشد طبیعی و ۶/۰ درصد را مهاجرت تخمین زده اند از خصایص مهاجرت این دوره ، نزدیکی جغرافیای مبدا به مقصد عدم آگاهی به زندگی شهری وجود انگیزه اشتغال و قرار داشتن مهاجران در سنین کار است.

پس از سال ۴۲ و شروع اصلاحات ارضی ، از آنجا که زمین های کافی به همه دهقانان نرسید و مهاجرت روستاییان به شهر، نه در سالهای بلافاصله پس از اصلاحات ارضی سرعت گرفت. یعنی سالیانه حدود ۲۷۰ هزار روستایی به شهر مهاجرت می کردند و در عین حال هر سال ۳۰۰ هزار نفر بر جمعیت روستا اضافه شده است. جالب است بدانیم که بیشترین میزان مهاجرت از مقدار کل جابجایی به تهران صورت گرفته تا سال ۱۳۴۳ حدود ۱/۱ و تا سال ۱۳۴۵ حدود ۶/۱ میلیون نفر تا سال ۵۶ در حدود ۵۲ درصد کل مهاجران کشور جذب تهران شده اند حال باید به علل مهاجرت در ایران بپردازیم بنابراین دومقطع زمانی قبل از اصلاحات ارضی از سال ۱۳۰۰ تا سال ۱۳۴۲ و دیگری بعد از اصلاحات ارضی ۴۲ تا ۵۵ می باشد.

مهاجرت قبل از اصلاحات ارضی

به سه دوره تقسیم میشود دوره اول ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ یعنی دوره حکومت رضا شاه که اصلاحات گوناگونی در جهت گذار به سرمایه داری در ایران صورت گرفت این اصلاحات عمدتاً شهرها را در بر می گرفت لذا ساخت روستایی و به طور کلی رابطه ارگانیک شهر و روستا در این دوره تا حدودی دست نخورده باقی می ماند

مهاجرت روستا به شهر

مهم ترین عامل مهاجرت در ایران در این دوره **عامل رکودی** یعنی افزایش نسبی جمعیت به سطح زیر کشت

بوده است افزایش طبیعی جمعیت عمدتاً حاصل پیشرفت بهداشت و درمان در سطح جهان و بهره‌گیری نسبی ایران از این پیشرفت و به عبارت خلاصه‌تر، ریشه‌کن شدن اپیدمی‌های ادواری بود

افزایش مطلق جمعیت روستایی (به علت ارزانی نیروی کار) همواره روش‌های عقب‌مانده را در بخش کشاورزی یا کاربرد نیروی انسانی را به جای استفاده از ماشین‌آلات ترغیب می‌کرد. این امر موجب قطعه‌قطعه شدن زمین‌های زیر کشت و در نتیجه باعث کاهش بازده زمین می‌گردید که به شکل دور‌تسلسل، این کاهش بازده در آمد خانوار روستایی را پایین آورده و نیاز او را به ممری تازه، یعنی اشتغال افرادی از خانوار روستایی در شهر، بیشتر می‌کند

از طرف دیگر به علت ورود کالای خارجی و از دست رفتن بازاربعضی از کالاهای تولید پیشه‌وران در ایران، ایجاد بعضی از صنایع داخلی به شیوه نوین تولید پیشه‌وری در شهر و روستا دگرگون گردید در نتیجه رابطه ارگانیکی که بین شهر و روستا با این شیوه تولید وجود داشت بر هم خورد. هم‌چنین پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و بسط ارتباط خارجی ایران دولت سیاست‌های دروازه‌باز را اتخاذ کرد. از جمله وارد کردن مواد کشاورزی ارزان قیمت از آمریکا بود که موجب افت بازده این بخش و کاهش نسبی اشتغال در آن بخش کشاورزی گردید به علاوه قانون خدمت وظیفه موجب آشنایی اجباری جوانان روستایی با زندگی شهری و ترغیب آنان در مهاجرت به شهر پس از پایان خدمت نظام وظیفه می‌گشت.

مهاجرت شهر به شهر قبل از اصلاحات ارضی

به طور کلی در شهرها و بخصوص شهرهای بزرگ بر خلاف روستاها تغییرات و گوناگونی‌هایی از اواخر قرن نوزدهم میلادی آغاز و با جهش‌هایی در دوره‌های مختلف ادامه یافت آنچه در اینجا ذکر می‌شود قبل از شهرنشینی بسیار سریع و بسط یافته اواخر دهه ۱۳۴۰ و اوایل دهه ۱۳۵۰ در شهرهای ایران است. پس از کودتای ۱۲۹۹ و به دنبال تغییرات حکومت و شروع مناسبات سریع سرمایه‌داری، در الگوی عملکردی شهر تغییرات و

دگرگونی‌هایی پدید آمد تجارت و مبادله از نظر کمی و کیفی تغییرات وسیعی یافت و آنچه از لحاظ مهاجرت حائز اهمیت است نحوه مکان یابی و توزیع این عملکردها در سطح کشوریا در شبکه شهری بود. بدین معنا که اغلب عملکردهای جدید دولت ماهیت و نیازهای آنها در شهرهای بزرگتر متمرکز گردید و روی هم رفته شهرهای کوچکتر در شبکه شهری از این دگرگونی کمتر سهمی مثبت برده و در عوض شهرهای بزرگتر محل تمرکز خدمات متنوع و گوناگون و نیز محل تمرکز صنایع جدید گردید. حاصل این پوییش طبیعتا مهاجرت نیروی کار از شهر به شهر بود از طرفی تمرکز سرمایه‌های دولتی و خصوصی در شهرهایی بزرگتر و انگیزه مهاجرت گردید

مهاجرت روستا به شهر بعد از اصلاحات ارضی

این مهاجرت عمدتا ناشی از دگرگونی ساخت روستایی و تشدید شکاف بین دستمزد و در نتیجه بین سطح زندگی در شهر و روستا بود به عبارت دیگر مهاجرت ناشی از توسعه اقتصادی همراه با رشد مناسبات سرمایه داری در سطح شهر و روستا بود کما اینکه اصلاحات ارضی خود به صورت زمینه لازمی در جهت اصلاحات کلی و توسعه اقتصادی یا گذار سریع به سرمایه داری تلقی می گردید. مهم ترین اهداف اصلاحات در کشورهای توسعه نیافته در کشورهای توسعه نیافته که انتقال سرمایه از بخش کشاورزی به بخش صنعتی، آزاد کردن نیروی کار از بخش کشاورزی، تهیه مواد خام برای بخش صنعتی و بالاخره گسترش بازار مصرف در روستا، در ایران هدف اصلاحات آزاد کردن نیروی کار از روستا و سپس گسترش بازار مصرفی روستا بود که از سه طریق صورت میگرفت (۱) فروش زمین به صاحبان نسق که می توانست به آزاد کردن بخش وسیعی از برزگران و خوش نشینی‌ها بینجامد. (۲) کلی کردن مراتع و جنگل‌ها که به رها شدن دامداران جزء کمک کرد. (۳) وابسته کردن دهقانان به اقتصاد پولی که بیشترین اثر را در از هم گسیختگی ساخت کشاورزی ایران داشته است.

اصلاحات ارضی از سال ۱۳۴۰ آغاز و در مهر ماه ۱۳۵۰ در سه مرحله پایان می پذیرد

مرحله اول مالکان می باید مزاد بر یک ده ششدانگ را به وزارت کشاورزی بفروشند و این وزارتخانه ها به اقساط ۱۵ ساله به زارعان صاحب نسق واگذار کند.

مرحله دوم از بهمن ۱۳۴۱ آغاز گردید املاک موقوفه ی عام با اجازه ۹۹ ساله به زارعان داده شد و نسبت به ششدانگ اربابی مقرر گردید نتیجه مرحله دوم رشد اجاره داری ، قانونی شدن شکل مالکیت و مناسبات قبلی (ارباب و رعیتی) بود.

مرحله سوم با تصویب قانون تشکیل شرکتهای سهامی زراعی در سال ۱۳۴۶، از آذر ماه ۱۳۴۷ آغاز گردید که از زارعان و خرده مالکان تشکیل میشد در این مرحله کلیه املاک تجاری ۳۰ ساله به یکی از دو روش زیر صورت می گیرد (۱) فروش ملک به زارع (۲) تقسیم ملک به نسبت بهره مالکانه و تفکیک سهم مالک و زارع از یکدیگر.

به طور خلاصه، دو نتیجه اصلاحات: آزاد شدن نیروی کار از زمین به علت عدم واگذاری زمین به خوش نشین ها و برزگان. دوم ، رواج مبادله نقدی بین روستاییان و به طور کلی نیاز آنها به پول است

عوامل ذکر شده سبب مهاجرت روستاییان به شهر می شد اما **عواملی نیز در شهر بود** که سبب ترغیب مهاجرت روستاییان به شهر میشد که به مهم ترین آن یعنی ایجاد امکانات اشتغال (بخصوص در دو نوبت پس از اصلاحات ارضی و بالا رفتن قیمت نفت) بود همچنین میتوان به امکانات اولیه به نظر مراکز بهداشتی آموزشی و نیز وسایل تفریح و غیره و به طور کلی آنچه **زرق و برق** شهری نامیده می شود اشاره کرد.

مهاجرت شهر به شهر بعد از اصلاحات ارضی

در این دوره محور اصلی فعالیت های اقتصادی و انباشت سرمایه به شهرها (به خصوص شهرهای بزرگتر منتقل گردید و با شروع دوره ی صنعتی شدن جایگزین واردات که مقر آن در شهرهای بزرگتر بود برنامه عمرانی دولت برای ایجاد زیر ساخت ها و به دنبال آن فعالیت های بخش خصوصی در زمینه تولید و توزیع در شهرهای بزرگ آغاز گردید. به عبارت دیگر پیشرفت مناسبات سرمایه داری و انباشت سرمایه همه عوامل تمرکز را تشدید کرد.

مکانیزم مهاجرت و قشر بندی مهاجران

همان طور که آمار نشان می دهد حدود ۵۴ درصد کل مهاجران در دهه ۳۵-۴۵ مهاجرت بین شهری بوده است در این مرحله مهاجران در ردیف مهاجران شهر به شهر محسوب می گردند از طرفی دیگر دلیلی وجود ندارد که همان کسانی که در بخش تولید سنتی شهرهای کوچک و متوسط بیکار می شوند به مراکز بزرگ مهاجرت کنند بلکه بخشی از این جابجایی به صورت پله ای صورت می گیرد.

نمونه دیگر مهاجرت پله ای و مرحله ای جابجایی **کارمندان دولت** است همچنین می توان به **دانش آموزان و دانشجویان** اشاره کرد که برای تحصیلات عالی مهاجرت می کنند هر چند که نمی توان دانشجویان را جزو نیروی بیکار محسوب کرد اما آنها نیروی کار بالقوه می باشند. باید گفت وسیع ترین قشر مهاجران روستایی را در وهله اول روستاییان بدون زمین، عمدتاً **کارگران کشاورزی** تشکیل می دهند که دستمزدشان را با کارگران شهری مقایسه کنند و انگیزه بیشتری برای مهاجرت پیدا می کردند پس از آنها برزگان (کسانی که نسق نداشته اما در ازای دستمزد با ثبات نسبی کار می کنند) و سپس خوش نشینان که به هر کاری دست می زدند. لازم به ذکر است که مهاجران فصلی غالباً به تنهایی مهاجرت می کنند اما در سایر موارد مهاجرت به صورت

خانوادگی صورت می گیرد.

اثرات و نتایج مهاجرت در ایران

در کشورهای توسعه نیافته بسط نامکفی اقتصاد شهری و ماهیت پویای صنعتی شدن (صنعت جایگزین واردات) و نوع این صنعت (مبتنی بر سرمایه تا مبتنی بر کارگر) باعث می شود تا مهاجرت با ایجاد مسائلی حاد در ایران همراه باشد در ایران مانند بسیاری از کشورهای توسعه نیافته نمود فضایی و فیزیکی این جریان مهاجرتی بوده که به صورت حاشیه نشینی با زاغه نشینی ظاهر گردیده است. اثر مهم دیگر مهاجرت دگرگونی ساخت اشتغال و ساخت اقتصاد است. هم چنین خیل مهاجران موجب پیدایش بیکاری پنهان، اشتغال کاذب و بیکاری می شود ولی باید توجه داشت که در اکثر موارد این بیکاری حاصل مهاجرت نبوده، بلکه انتقال بیکاری روستا به شهر است. نمود دیگر مهاجرت روستا به شهر، تغییر ساخت جمعیتی شهرهاست.

پویای شهرنشینی در کاشان

هدف از بررسی پویای شهرنشینی در کاشان نشان دادن چگونگی تأثیرات پویای اجتماعی بر سازمان یابی فضا در یک دوره تاریخی معین است. عوامل عمده شهرنشینی در کاشان عبارتند از: مرکزیت اداری - سیاسی، صنعتی شدن و تجارت، در این بررسی، این عوامل به همراه موقعیت تاریخی - جغرافیایی شهر مورد توجه قرار خواهند گرفت.

شهر کاشان، تا پیش از رشد معاصرش، محصور در باروی شهرو باروی شهر محصور در اراضی مزروعی بود. در اوایل دهه ی اول قرن چهاردهم شمسی، در اثر تقویت راه ارتباطی بین کاشان و مراکز پر اهمیت تر کشور،

مانند تهران و اصفهان ، باروی شهر از سمت شمال شرقی فرو می ریزد.همزمان با فروپاشی

بارو، اولین وقایع اقتصادی- سیاسی نوین روی می دهد

بتدریج شبکه شهری به مرکزیت کاسان در منطقه ایجاد می شود. شهر نیز در اطراف جاده های جدید ارتباطی و بیرون از بافت قدیم توسعه می یابد . چهره بافت جدید در داخل بافت قدیم شهر نیز نفوذ کرده است.

دوره ها و عوامل شهرنشینی

تغییرات عملکردی شهر از دهه اول قرن چهاردهم ششمی آغاز شده است و بتدریج از حدود سالهای ۱۳۳۰ به بعد در چهره ی شهر نمایان شده است رشد سریع شهرنشینی از سال ۱۳۴۰ به بعد آغاز می شود.

دوره اول : که اصطلاحاً آن را دوره شهرنشینی آهسته می نامیم. بافت قدیم شهر بتدریج در این دوره (از صدر اسلام تا اوایل قرن چهاردهم شمسی) شکل گرفته است. در این دوره «کاشان حاکم نشین» منطقه اطراف شهر است و قدرت نظامی و تدافعی دارد، در ارتباط با مراکز و راه های مهم تجاری داخلی و خارجی (جاده ابریشم ، کرمانشاه، همدان، هندوستان ، تاشکند، بلخ و غیره است).تولیدات شهر عموماً مصنوعات و منسوجات دستی است و کشاورزی رونق چندانی نداردشهر از محلات متعددی تشکیل می شود.

دوره دوم: که اصطلاحاً آن را دوره شهرنشینی سریع می نامیم در این دوره بافت قدیم دچار تحول و تخریب شده است.در این دوره مفهوم حاکم نشینی از بین رفته است. تجارت عمدتاً بر تجارت قالی متکی است صنایع بومی از بین رفته است و به جای آن صنایع کارخانه ای رواج یافته است. مفهوم محله نیز در شهر نیز با احداث خیابان های سراسری و دگرگونی های اجتماعی از میان رفته است. قیمت اراضی بر خیابان ها و راه های عبوری به شدت ترقی کرده و اجاره نشینی رواج یافته است. از طرفی رشد شهر باعث شده که توسعه کالبدی شهر به صورت کالای مصرفی صورت گیرد.

دوره اول شهر نشینی (شهر نشینی و مهاجرت)

جمعیت شهر کاشان تا سال ۱۳۱۱ در حدود ۴۰۰۰۰ نفر بود در این سال در اطراف کاشان ۶۸ قریه و جود داشته است.

مقایسه جمعیت شهر کاشان در دو سرشماری در دوره ی اول شهر نشینی

نام شهر	۱۳۱۷	۱۳۳۵	قدر مطلق کاهش	نرخ رشد متوسط سالانه
کاشان	۴۶۶۹۰	۴۵۵۹۵۵	۷۳۵	۰۹/۰

ملاحظه می شود که در عرض ۱۸ سال نه تنها بر جمعیت شهر اضافه نشده است ، بلکه رشد منفی داشته و مهاجر فرست بوده است.

ساخت اشتغال در دوره شهر نشینی

بر اساس آمارگیری سال ۱۳۱۷، بیشترین میزان اشتغال در بخش صنعتگر ماشین و غیره است بخش کشاورزی نیز میزان قابل توجهی از جمعیت را در خود نگاه داشته است. آنچه از مقایسه اشتغال این دو مقطع آمارگیری به دست می آید. نشان دهنده دوگرایش عمده است : اول، افزایش شاغلان در بخش صنایع دوم ، کاهش شاغلان در بخش کشاورزی.

کالبد شهر

بافت قدیمی محصور در باروی شهر به دوره های مختلف تاریخی تعلق داردباروی شهر تا اوایل قرن چهاردهم دوام آورده و هنوزنیز بقایای آن در داخل برخی از منازل اهالی شهر موجود است. راه های ارتباطی در شکل

گیری شهر در دوره ی اول شهر نشینی نقش مهمی را ایفا کرده اند . در هر دوره که یکی از راه ها تقویت می شده ریا، شهر نیز در اطراف آن توسعه می یافته است . راه های عمده به دروازه های شهر منتهی می شدند و چندین راه اصلی محلات به آن وارد می شد، راه های ارتباطی بین محلات ، بازارچه ها و گذرهای داخل محلات و کوچه های بن بست. بازار فعلی شهر نیز در محل تقاطع راه های قدیم شکل گرفته است و کلیه فعالیت های تجاری و بخش فعالیت های تولیدی را در خود جای داده است

در این شهر نشینی تقسیمات داخل شهر بر اساس واحد محله صورت می گرفت.

آب مصرفی شهر نیز در این دوره عموماً از طریق قنوات تامین می شده است. ساکنان شهر نیز برای رهایی از سرما و گرما در داخل خانه در اطراف حیاط مرکزی جابجا می شده اند.

شهر نشینی در دوره دوم (۱۳۴۰-۱۳۵۵)

نقش اداری - خدماتی

در این دوره برای کاشان مرز (شهرستان) تعیین می شود. در سال ۱۳۱۱ ، کاشان جزو تقسیمات ۲۷ گانه و در سال ۱۳۱۷ جزو تقسیمات ۱۰ گانه ی کشور بوده است. در این دوره کلیه فعالیت های بهداشتی - درمانی ، آموزشی، ورزشی ، اداری ، فرهنگی و تجاری منطقه در شهر کاشان متمرکز می شود. تعداد مشاغل دولتی از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ به دو برابر افزایش یافته است. همچنین در این دوره فعالیت های اجتماعی و خدمات شهری و با تاسیس ادارات مربوط تحت کنترل اداری دولت در آمد از سال ۱۳۵۲ به بعد توسعه کالبدی شهر بر عهده « طرح جامع» قرار گرفت و برای توسعه شهر محدوده خاصی در نظر گرفته شد این محدوده با توجه به محاسبات جمعیتی تعیین شد. با رشد مشاغل اداری ، اجاره نشینی در شهر رواج یافته ، عمده ترین

مشتریان ساختمان ها کارمندان ادارات دولتی هستند.

ساخت اشتغال در دوره دوم

بخش ساختمان به وجود آمده و در حال رشد است شاغلان بخش خدمات شامل کارمندان دولت ، خدمات اجتماعی، حمل و نقل ، فروش و غیره نیز افزایش یافته است.بخش خصوصی در کاشان به مراتب فعال تر از بخش دولتی است . به غیر از این دو بخش ، بخش مستقل نیز در شهر بسیار فعال است.در بیش از نیمی از خانوارهای ساکن در شهر ، حداقل یک نفر شاغل وجود دارد. در یک چهارم از خانواده ها نیز سه نفر شاغل وجود دارد.

قالی بافی

رشد قالی بافی در شهر و سپس در روستاهای کاشان ، از نیمه دوم قرن ۱۳ شمسی به بعد، دو علت عمده دارد: اول ، کاهش نفش کشاورزی در معیشت ساکنان شهر و روستاهای اطراف و دوم اضمحلال صنایع بومی و عمدتاً صنایع کارگاهی مربوط به پارچه بافی در اثر ورود منسوجات خارجی. بخشی از نیروی کار آزاد شده از شهر و روستاها مهاجرت کرده ند. تولید قالی در مقیاس بزرگ ، برای بازارهای خارجی و داخلی ، از نیمه دوم قرن ۱۳ هجری شمسی آغاز می شود. در جنگ جهانی اول ، تولیدات قالی دچار رکود می شود در پایان جنگ مجدداً وضع بازار رونق می گیرد. در جنگ دوم جهانی تولید فرش با اتکا بر بازار داخلی از رونق افتاد. سرمایه به کار انداخته شده در تولید قالی از یک وضعیت «ذو حیاتی» برخوردار است. نیروی انسانی ارزان قیمت را از اقشار پایین شهر ، بیکاران، زنان خانه دار و زارعان روستاها تامین می کنند و کالای تولید شده را با قیمت گزاف در بازار به فروش می رساند.

هم بخش خصوصی هم بخش دولتی ، در تولید و توزیع قالی (که به تک بافی روی آورده) در منطقه کاشان نقش دارند و نماینده بخش دولتی شرکت سهامی فرش است. و سهمی که کاشان در این صنعت دارد ناشی از (۱) کارفرمایان قالی که اکثرا از اهالی کاشان و از تجار شهر هستند. (۲) وابستگی اقتصادی بافندگان و تولیدکنندگان خرده پا به بازار کاشان که از طریق معاملات و تامین مواد اولیه قالی بافی ، انحصار فرش را در این منطقه در دست دارد. (۳) وجود شبکه راه های منطقه ای.

صنایع کارخانه

کاشان در زمره اولین شهرهای ایران است که صنایع کارخانه ای را در خود جای می دهد. اکثر کارگران کارخانه های کاشان از محل و منطقه اطراف شهر تامین شده اند اکثر این کارخانه ها در اواخر دوره اول و اوایل دوره دوم شهر نشینی احداث شده اند و با احداث این کارخانه ها تقاضای نیروی کار در شهر افزایش می یابد . این امر به ماندگاری نیروی کار داخل شهر و مهاجرت نیروی کار اطراف به شهر منجر می شود

پیدایش و نقش بانک ها

در دوره اول شهر نشینی تعدادی صرافی در شهر کاشان به فعالیت مشغول بودند با گسترش بانک ها به تدریج از تعداد صرافی ها کاسته شد. قدیمی ترین بانک منطقه بانک ملی است که در سال ۱۳۱۳ تاسیس شده و بعد از آن به ترتیب بانک های صادرات سپه و بانک بین المللی ایران و ژاپن تاسیس شدند. تا سال ۱۳۵۵، در منطقه کاشان در حدود ۵۰ بانک با شعبات متعدد فعالیت می کرده اند که بیشتر آنها در شهر کاشان استقرار داشته اند.

شهر نشینی و مهاجرت

از سال ۴۵ روند مهاجرت به شهر صورت می گیرد تا پیش از این تاریخ ، میزان مهاجر فرستی شهر بیش از مهاجر پذیری آن بوده است. جمعیت شهر از ۵۸۴۲۸ نفر در سال ۱۳۴۵ به ۸۴۸۶۳ نفر در سال ۱۳۵۵ افزایش می یابد در این فاصله میزان مهاجرت به کاشان سالانه به طور متوسط در حدود ۸/۱ درصد بوده، و هر سال ۱۰۰۰ نفر از طریق مهاجرت و ۱۶۰۰ نفر از طریق زاد و ولد به جمعیت اضافه شده است مهاجران عموماً در کنار راه های ارتباطی متصل به شهر در اراضی مزروعی خارج از بارو مستقر شده اند.

پیدایش شبکه و ناحیه شهری

شهر کاشان در فاصله ۲۵۸ کیلومتری جنوب تهران در حاشیه غربی کویر مرکزی ایران قرار دارد. و پایتخت را به اصفهان ، کرمان، تهران ، متصل می کند. در شرق ایستگاه راه آهن قرار گرفته و پر تحرک ترین محور ارتباطی شهر محور شمال و جنوب است توسعه کالبدی شهر نیز بیشتر در این محور قرار گرفته است. رشد شهرها و روستاهای اطراف شهر همچنان ادامه دارد. کلیه نقاط و آبادی های واقع در شهرستان کاشان راه ارتباطی با کاشان داشته و حداکثر در مدت یک ساعت ، با وسایل نقلیه موتوری به کاشان می رسند. بدین ترتیب در منطقه قطب جاذب به وجود آمد و با تبدیل شهر کاشان به عنوان قطب جاذب در منطقه ، ناحیه شهری کاشان به مرکزیت شهر کاشان و چندین آبادی پر جمعیت اطراف شهر به وجود آمد. منطقه کاشان را از لحاظ تمرکز و پراکندگی آبادی ها بر حسب نواحی اقلیمی به سه ناحیه تقسیم کرد : کویری ، جلگه ای ، کوهستانی. در حالی که در تقسیم بندی گذشته، جلگه ای وجود نداشت.

هرچند در ناحیه کویری زمین های وسیع و مسطح به مقدار زیاد وجود دارد ولی مشکلات تهیه آب شیرین، کمی نزولات جوی ، کشاورزی و استقرار جمعیت در این ناحیه را دچار مشکل کرده است. در ناحیه

جلگه ای امکانات کشاورزی و استقرار جمعیت بیشتر است به علاوه راه ارتباطی تهران- قم - کاشان نیز از این ناحیه می گذرد که به رونق شهر نشینی در این ناحیه کمک کرده است در ناحیه کوهستانی ، تعداد آبادی ها و جمعیت بیش از نواحی دیگر بوده لیکن در حال حاضر بخشی از جمعیت روستایی در تنها شهر ناحیه مستقر شده ، بخشی به حوزه شهری کاشان آمده و برخی نیز به خارج از منطقه مهاجرت کرده اند.

تولید اراضی شهری

از حدود سالهای ۱۳۱۰ شمسی به بعد ، باروی شهر به تدریج با جاده هایی که وارد کاشان که می شدند در هم شکسته شد اراضی مزروعی تا اوایل قرن ۱۴ شمسی کشت می شدند و محصولاتشان در شهر عرضه می شد و بتدریج با احداث خیابان ها ، بر قیمت زمین های کشاورزی افزوده شد تفکیک و دخول اراضی به حوزه اراضی شهری از سال ۱۳۱۳ به بعد آغاز شد و در سال ۱۳۴۰ شدت گرفت . تقاضای ساختمان های اداری و صنعتی و احداث خیابان ها نیز منجر به تفکیک اراضی اطراف شهر شد.

کالبد شهر

عناصر برجسته ی شهر این دوره خیابان ها ، کارخانجات و ادارات و تاسیسات خدماتی نوین شهر هستند. تفاوت بافت فضایی در شهر کاشان امروزه از وجود بارز کالبد معاصر این دوره است. آنچه مشهود است همزیستی دو نظام فضایی کاملا متفاوت است. آنها یکی **میرا و فانی و دیگری باقی و افزون شونده**. مرغوبیت زمین های نواحی بازار باعث گرایش شدید استقرار بانک ها ، ادارات ، تجارتخانه ها و مغازه ها در این ناحیه شده است و تمرکز پیشین در این دوره تشدید شده است. فضای شهر در دوره ی دوم شهر نشینی به تناسب قیمت زمین و

انواع مالکیت اراضی سازمان یافته است. در این دوره ، بخش خصوصی سرمایه گذار اصلی در توسعه شهر است و در سال ۱۳۵۳ ، در حدود ۹۰ درصد املاک و ساختمان های شهر متعلق به بخش خصوصی بوده است. مصالح ساختمانی در این دوره به صورت کالا در آمده اند و برخی از آنها مانند آجر، گچ و آهک در خرد شهر تولید می شود.